Gramatica lui Al. Philippide

DE
Grigore BRÂNCUŞ

Academia Română,
Universitatea din Bucureşti,

Publicată la Iaşi în 1897, gramatica lui Philippide se află încă, prin noutatea metodologică, în atenţia lingviştilor români şi străini. Cartea cuprinde un mare volum de exemple, necesare, în concepţia autorului, pentru ilustrarea istoriei flexiunii şi a valorilor sintactice. Multe dintre faptele descrise aici se regăsesc larg dezvoltate în lucrările sale de istorie a limbii române. Cuvintele sînt culese din dicţionarul lui Cihac, „singurul dicţionar românesc mai de samă", şi „din cîţiva scriitori mai cunoscători ai limbii comune, Creangă, Eminescu, Odobescu, C. Negruzzi, Ispirescu, Conachi, Alecsandri" (la care se adaugă elemente din textele cronicarilor moldoveni şi, uneori, din Anton Pann). Adunate din lucrări cu coloratură în special moldovenească (domină cele din opera lui Creangă), exemplele sînt în acord cu stilul, uşor localizat, al autorului.

În cuvîntul introductiv, Philippide arată că gramatica lui nu are caracter normativ, întrucît nu este destinată scopurilor didactice (aluzie la Tiktin, a cărui gramatică fusese publicată, tot la Iaşi, în 1891), iar pentru cercetarea istorică sînt utile formele „reale" de limbă. „Pentru scopul meu – zice autorul – n-are nicio importanţă sistematizarea, pe care din propria mea putere aş face-o pronunţării române, iar apoi am fost întotdeauna de părerea că un gramatic trebuie, ca oricare istoric, să înregistreze numai lucrurile *cum sînt* [subl. ns.], fără să facă vreo schimbare la dînsele" (p. 4). De aceea, în toate compartimentele ei, această gramatică abundă în elemente de limbă vorbită, unele dintre ele aparţinînd graiului moldovenesc[1].

La începutul cărţii sînt cîteva admirabile pagini de fonetică, cu explicarea denumirii sunetelor şi cu foarte interesante observaţii privitoare la fiziologia acestora, la poziţia lor în complexul sonor al cuvîntului, la influenţele

[1] Iorgu Iordan, discipolul preferat al lui Philippide, remarca faptul că „în ce priveşte caracterul normativ pe care trebuie să-l aibă orice gramatică, Philippide se arată ostil, evident fără dreptate" (*Excurs*. *Scurt istoric al principalelor lucrări de gramatică românească*, în *Limba română contemporană*, Bucureşti, 1956, p. 772). Aprecierea lui Iordan, deloc îndreptăţită, datează din anii cînd se promovau cu insistenţă „politică" normele limbii literare unice.

BDD-A1614 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:43:25 UTC)

reciproce ori la determinările accentului. În două pagini sînt expuse alternanţele fonetice, explicate ca schimbări care apar în structura radicalului în cursul flexiunii. Acestea, ca şi alte fenomene de fonetică, intervin mereu în descrierea variaţiilor flexionare.

Din capitolul de morfologie a numelui, trebuie remarcat mai întîi numărul enorm de cuvinte folosite pentru precizarea categoriilor de gen şi număr, cu desinenţele proprii. De exemplu, pentru pluralul femininelor trebuie reţinută încercarea de a găsi un criteriu privind repartizarea desinenţelor *-e*, *-i*, *-uri*. Pentru aceasta, autorul ia în seamă aşa-zisele terminaţii (sufixe, ori finala radicalului) sau conţinutul semantic (concrete, abstracte, colective, nume de fiinţe etc.) al cuvintelor. O atenţie specială acordă accentului şi modificărilor fonetice din radical în cursul flexiunii. E ilustrată cu multe exemple alternanţa *á* : *ắ* sub accent la femininele cu pluralul în *-i* (p. 21, 44: *căi*, *cărţi*, *fălci*, *mări*, *sălcii*, *sănii*, *cărări*, *văi* etc.), alternanţă pe care Philippide avea s-o explice tîrziu, în *Originea romînilor* (II, p. 21), prin analogie cu alternanţele *ea* : *e*, *oa* : *o* ca presiune a sistemului vocalic şi ca tendinţă de marcare suplimentară a opoziţiei de număr[2].

La tipul *stea – stele* (lat. *stella – stellae*), care, după cum se ştie, s-a impus ca o categorie aparte în flexiunea femininelor, forma iniţială de singular este, după Philippide, *steauă* (de la care art. *steaua*, p. 22, 65).

Diminutivele feminine în *-ică* au pluralul în *-ele*: *păsărică – păsărele* şi chiar cu dublet: *mărgică – mărgea*, pl. *mărgele* şi chiar: *rîndunică – rîndunea*, pl. *rîndunele*, *rîndunici*. Aşadar, Philippide insistă asupra faptului că româna menţine şi dezvoltă opoziţia de număr.

În privinţa vocativului semnalăm constatarea următoare: „Este cam capriţioasă întrebuinţarea acestui caz: *vere*, *cumnate*, *cuscre*..., însă nu *bunice*, nici *soacre*, nici *unche*; *moşnege*, însă nu *moaşe* [nom. *moş*]; *arhimandrite*, însă nu *preote*; *doamne*, însă nu *Dumnezee*; *podare*, însă nu *păstore*" (p. 24). Vocativul în *-le* apare la formele articulate: *cuscrule*, *împăratule*, *sfîntule* (p. 67).

Un material foarte bogat e dat la categoria neutrului (numit *eterogen*); desinenţa *-e* ar fi preferată la numele concrete, iar *-uri* la cele abstracte, explicaţie care, evident, nu se poate susţine, autorul însuşi întocmind liste lungi de abateri de la acest criteriu (p. 30 ş.u.). După cum se ştie, problema repartizării desinenţelor *-e* şi *-uri* (la care se adaugă *-i* pentru neolgoisme) a preocupat şi pe lingviştii din vremea noastră.

[2] Vezi pe larg Gr. Brâncuş, *Despre alternanţa fonetică* ***á : ắ***, în „Studii şi cercetări lingvistice", LI, 2000, nr. 2, p. 295-300.

BDD-A1614 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:43:25 UTC)

La substantiv şi la adjectiv se aduc sute de exemple prin care se ilustrează modificările din radical în cursul flexiunii, ca mijloace suplimentare pentru exprimarea opozițiilor morfologice (p. 43 ş.u.).

În tabloul declinării pronominale sînt notate şi formele scurte ale demonstrativului, păstrate în graiul moldovenesc, *ist*, *istui*, *işti*, *iste*, *istor* (şi în compuse: *istalalt*, *iştiialalți*, p. 59, 60); din seria cunoscută în Muntenia figurează numai fem. *astă* (şi *astălaltă*). *Însumi*, *însuți*, „întrebuințat mai mult în compunere cu pronumele personal" (p. 60), e trecut în clasa pronumelor demonstrative, iar articolul definit e considerat „pronume determinativ" (p. 63). Philippide insistă, cu numeorase exemple, asupra variantei moldoveneşti *-căi* a genitiv-dativului numelor feminine în *-că*: *ibovnicăi*, *bunicăi*, *fiicăi*, *lupoaicăi*, *maicăi*, *viticăi*, *voinicăi* (p. 66-67). Adjectivele posesive *meo*, *to*, *so*, *tei*, *sei*, întotdeauna enclitice, apar numai la numele de rudenie şi numai în limba vorbită: *ginere-to*, *ginere-so*, *moşu-to*, *moşu-so* (p. 69).

Cele patru conjugări ale verbului sînt ilustrate, ca şi celelalte părți de vorbire, prin numeroase exemple privind productivitatea: I cca 600; II 20; III 117; IV cca 1400, toate aparținînd limbii populare. În expunerea propriu-zisă a flexiunii verbale, Philippide acordă o mare importanță particularităților fonetice ale radicalului şi ale morfemelor (sufixe, desinențe), insistînd asupra modului de influențare reciprocă a celor două componente: Se poate spune că descrierea structurii morfematice verbale făcută de către gramaticienii de mai tîrziu, în termenii lingvisticii moderne, diferă doar prin unele detalii de cea datorată lui Philippide.

Iată particularitățile verbale mai importante (cunoscute, de regulă, în graiurile din Moldova) care ne întîmpină în *Gramatică elementară*.

Perfectul simplu, numit *trecut*, e descris în felul în care e folosit în textele moldoveneşti din secolul al XIX[lea]. La conjugarea I, apar forme de tipul *aflăi*, *aflăşi*; *lucrăi*, *lucrăşi*, cu *ă* la pers. I şi a II[a] după modelul pers. a III[a]: *află*, *lucră*.

La verbele cu radical în palatală, morfemul de timp s-a acomodat fonetic, potrivit graiului moldovenesc: *apropiei*, *deochei*, *veghei*, *descuiei*, *împrăştiei*, *mîngîiei*, *periei*, *tăiei* (p. 101).

Sînt descrise cu minuțiozitate şi modificările din radical la formele de perfect simplu. Reținem pe cea mai importantă, anume aceea că la verbele cu perfectul în *se* accentul cade pe radical la pers. I şi a II[a] plural: *coapserăm*, *coapserăți*; *toarserăm*, *toarserăți* (p. 103), cu diftongarea aşteptată. În graiul din Oltenia, în care perfectul simplu e încă un timp viu, accentul la astfel de forme afectează vocala din sufix: *torsérăm*, *torsérăți*. Repartizarea geografică a perfectului simplu trebuie considerată numai în raport cu perfectul compus:

BDD-A1614 © 2013 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:43:25 UTC)

„în Moldova – notează autorul – se întrebuinţează numai trecutul compus, iar în Muntenia mai numai cel simplu. De aici confuzia din limba comună, care va deveni, probabil, tot mai mare" (p. 333). Philippide recomandă substituirea reciprocă a celor două timpuri, pentru a se vedea că soluţia e imposibilă. „Compară următoarele locuri. C. Negruzzi: «Bine aţi venit, boieri, zise acesta, silindu-se a zimbi». Cearcă de zi «bine veniraţi»" (p. 331).

Philippide înregistrează un *trecut compus* II (diferit de *trecutul compus* I: *am aflat*), o formă arhaică, folosită astăzi în unele graiuri şi care exprimă o acţiune „nesigură" în trecut: *am fost aflînd*, *am fost căzînd*. E o construcţie cunoscută şi în alte limbi balcanice; semnificaţia ei e dată de sensul gerunziului.

La *pluscaperfect* e de observat absenţa desinenţei interne *ră* la formele de plural: *aflasem*, *aflaseţi*, *aflase*, o desinenţă tîrzie, impusă mai întîi în graiurile din Muntenia de la perfectul simplu.

E înregistrat şi un *pluscaperfect compus*, format din *a fi* şi participiu: *am fost aflat*, o acţiune sigură în trecut.

Reţinem aici şi un perfect constituit din conjunctivul prezent precedat de imperfectul (variabil sau nu) al lui *a fi*: *eram să aflu*, *erai să afli* (sau: *era să aflu*, *era să afli* etc.). Această construcţie temporală e numită de Philippide *activ instans trecută* (p. 112), adică „acţiune punctuală, momentană".

La conjunctiv sînt notate şi variantele moldoveneşti *să deie*, *steie*, *ieie*, *beie*, *vreie*; *să ploaie*, *să lese*.

Prezumtivul, numit *potenţial* în *Gramatică*, se construieşte cu gerunziul: *voi fi aflînd*.

Cel mai întins capitol al cărţii este consacrat prepoziţiilor (14 pagini). Acestea sînt, în general, puţine, în schimb, foarte numeroase sînt locuţiunile formate pe baza lor, care aparţin, de regulă, limbii populare. Numărul imens de conective care exprimă raporturile dintre cuvinte ar fi o dovadă că româna e o limbă analitică, lucru care se constată şi din faptul că ea posedă şi o mulţime de morfeme gramaticale şi de modificări ale radicalului în cursul flexiunii (alternanţe fonetice). Principalele prepoziţii sînt reluate în partea de sintaxă a cărţii, specificîndu-se felul raporturilor sintactice pe care le exprimă (v. p. 353 ş.u.).

Adverbele ocupă un spaţiu la fel de întins ca acela al prepoziţiilor. E vorba, evident, mai ales de locuţiuni adverbiale, care provin, ca şi prepoziţiile, din limba vorbită şi cea populară. Opera lui Ion Creangă este, şi de astă dată, un nesecat izvor de locuţiuni adverbiale. În treacăt fie spus, autorul nu distinge, la adverbele derivate, un sufix *-eşte*, ci *-e*, adăugat la derivatele adjectivale în *-esc*: *bărbăteşte* < *bărbătesc* + *-e*. De asemenea, de

BDD-A1614 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:43:25 UTC)

la adverbele *luni*, *marți*, ... „s-au dezvoltat substantivele feminine" *lunea*, *marțea* ... (p. 179).

Prefixele şi sufixele, ca formanți lexicali, sînt tratate în cadrul morfologiei. De remarcat viziunea etimologică a autorului, în sensul că derivatul e pus în relație directă cu termenul de bază, de exemplu: *încalț – calceo*, *încap – capio*, dar: *îndulcesc – dulce*, *înfrupt – frupt*, *încuscresc – cuscru* etc.; *țipet – țip* [vb.] După cum era de aşteptat, numărul sufixelor lexicale întrece cu mult pe cel al prefixelor. Aproape toate derivatele cu sufixe înşirate nu sînt moştenite sau împrumutate, ci formate pe teren românesc.

Într-un capitol aparte numit *izolări* (termenul a fost reluat de Iorgu Iordan), sînt notate cuvinte compuse din elemente care şi-au pierdut, total sau în parte, semnificația inițială. Sînt exemple de felul: *adăpost*, *adevăr*, *binecuvîntez*, *cîrneleagă*, *chişleag*, *codobatică*, *rotocol*, *sîmedru*, *unealtă*, *cuvintez*, *cudalb*, *mărinimos* etc.

Sintaxa, care ocupă o jumătate din întregul volum, e numită *înțălesul formelor*. La început, o atenție specială se acordă numeroaselor probleme ale articulării enclitice. Între altele, se impune observația că numele de rudenie sînt nearticulate dacă urmează după ele un adjectiv posesiv: *ginere-miu*, *soră-mea*, *bărbată-miu*. Ca în multe alte situații, exemplele sînt excerptate din Creangă.

După Philippide, în construcțiile de tipul: *venetic şi hapsîn de popă*, *hapsîna de nevastă*, *nebuna de mătuşa Marioara*, „se intervertesc rolurile între substantiv şi adjectiv" (p. 220), adică substantivul cu *de* devine atribut al adjectivului. La fel interpretează şi alte construcții cu *de*: *săracul de mine*, *nemernicii de noi*, *păcătosul de el*, *un biet de om* etc. Şi la vocativ se întîlneşte această „intervertire" de roluri: „Iar tu, *moglanule de Oşlobene*, care te robeşti pîntecelui".

Pronumele personal *o* are „înțeles neutru" în idiotisme de felul: *am pus-o de mămăligă*, *o apuc la fugă*, *o las moartă în popuşoi*, *o răresc de pe acasă*, *o bag pe mînecă*, *o iau la sănătoassa* (p. 233).

Pronumele personal poate apărea alături de substantiv în raport apozițional: *Se cunoaşte el strigoiul care a mîncat smîntîna de pe limbă*.

Între *său* şi *lui* se poate face o distincție stilistică, în sensul că *său* e folosit rar în limba populară: „Cu cît tonul este mai popular, cu atît întrebuințarea lui *său* este mai rară" (p. 239).

Observații interesante privesc pronumele *sine*, folosit des ca regim al unui substantiv: *iubirea de sine*, *încrederea în sine*, sau pentru toate persoanele în „izolări" ca: *îmi vin* (*îți vii*, *îşi vine*) *în sine*; *se repede fără sine*;

BDD-A1614 © 2013 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:43:25 UTC)

m-a azvîrlit fără sine; *te pui pe sine cu Dumnezeu*. De precizat că *sie* (*şi*, *sieşi*) este echivalat cu *luişi*: *leac sieşi nu ştia găsi*; *îşi face luişi*; *şi-au făcut dreptate eişi* (fem.).

Dativul etic dintr-o construcţie de felul: *cît mi ţi-i melianul* poate apărea şi pe lîngă adjective sau adverbe: *coşcoge-mi* şi *coşcoge-mi-te*, *dară-mi-te*, *încă-mi-te*, *tocmăi-mi-te* (p. 203); rămîne neexplicat *te*.

Capitolul foarte întins al sintaxei semantice a verbului este un examen al valorilor modurilor (indicativ, conjunctiv, infinitiv) şi timpurilor, pe care le întîlnim tratate amănunţit şi în gramaticile ulterioare.

Infinitivul, de exemplu, apare ca subiect după construcţii impersonale (*aşa ţi-i a zice*; *nu-i era a cumpăra*), ca obiect direct (*încep a mă lăsa de scris*). După *a avea*, infinitivul apare cu *de* (*ştia soarele cu cine are de a face*), iar după *a putea* şi *a şti* lipseşte morfemul *a* (ştiu *cînta*). Philippide expune aici şi formele de infinitiv fără *a* din structura imperativului negativ: *nu te tot codi*, *nu fii zgîrcit* (el scrie *fii*, căci „infinitivul sună în asemenea caz *fiĭ*”), *nu te vîrî*, *nu te încrede* (p. 309).

În *am ce face*, *am cu ce trăi*, *are unde merge*, *n-ai cui spune*, infinitivul (echivalent cu conjunctivul: *are unde să meargă*) ar funcţiona ca predicat.

În privinţa substantivării infinitivului, reţinem observaţia importantă că „conjugarea a III[a] este mai refractară faţă cu substantivarea: *coasere*, *credere* se aud foarte rar”. În construcţia desprinsă din Creangă: *îmi era a scăpare de dînsul*, infinitivul nu e substantivat, el funcţionează ca subiect al impersonalului *îmi este*.

Un spaţiu considerabil se acordă întrebuinţărilor participiului, în special ale participiului trecut pasiv asimilat, în gramaticile de mai tîrziu, cu supinul. În *Originea romînilor*, Philippide tratează pe larg problema identificării structurale a supinului românesc cu infinitivul albanez exprimat printr-un participiu precedat de o prepoziţie. În *Gramatică*, exemplele sînt numeroase: *veni vremea de însurat*, *fier pentru potcovit*, *greu de străbătut*, *bun de călugărit*, *ce-i de făcut*, *mult ai avut de răbdat*, *ai de dus înainte*, *încep a mă da şi la scris şi la dus cădelniţa în biserică*, *nu ţi-a fost de cumpărat*, *mă întreceam cu fetele din tors*, *mă zăpsise în grădina lui la furat*, *ne punem la învăţat*, *umbla cu arcul după vînat*, *venise în peţit*, *de vorbit nu poate vorbi*, *de mîncat aţi mîncat*, *de băut aţi băut*. Numărul mare de exemple în contexte sintactice variate ar fi o dovadă că Philippide considera ca populară această construcţie participială, apărută, foarte probabil, ca o consecinţă a dispariţiei infinitivului.

În paginile 353-362 sînt înşirate prepoziţiile (şi numeroasele locuţiuni prepoziţionale), despre care autorul spune că „În mare parte [sînt] scoase din

BDD-A1614 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:43:25 UTC)

propria mea conştiinţă, iar nu culese din autori" (p. 354). Acestea sînt considerate din punctul de vedere al valorilor sintactice: *a*, *cu*, *de*, *la*, *pe*, *în*, *peste*, *după*, *de pe*, *prin*, *despre*, *pentru*, *fără* etc. Nu luăm în seamă aici, aşa cum am procedat şi în alte cazuri, unele erori de interpretare a raporturilor sintactice pe care le exprimă acestea.

Din grupul conjuncţiilor sînt selectate, mai ales din Creangă şi Ispirescu: *cînd*, *unde*, *de*, *dacă*, *şi*, cu valori proprii limbii populare. Notăm aici numai exemple ilustrative: *Văd pe mama...**cînd** în casă, **cînd** afară*; *Şi ce să vezi? **Unde** nu se ia hapsîna de nevasta lui Vasile Aniţei cu cocioarva aprinsă după noi*; *Fata de împărat se silea în toate chipurile să-i fie pe plac. **Unde** să se adune ea cu celelalte slugi din curte?*; ***De**-ar mai veni vara, să se mai joace şi pe afară*; *Ce spui, cumnată? **Dacă** l-aş ucide în bătaie cînd aş afla că el a prins pupăza*; *Nu ştiu cum se face **că** mă spariu*; *Bine **că** mi-ai spus*; *Nu **că** mă laud, căci lauda-i faţă*; *Îmi iau căciula şi în locul ei pun lespedea, cu gînd **că** va ieşi ea pupăza de undeva*; *Mă miram eu de ce-s aşa cuminţi, mititeii, **că** tu li-i dai nas şi li ţii hangul*.

E de presupus o conjuncţie copulativă *şi* în: *Care pe care a dovedit*; *Cine cui a spus*; *Cui ce-i place*; *Cine unde merge*; *Cine ce are cu mine* (două întrebări cu acelaşi predicat).

Cartea se încheie cu unele probleme de acord (congruenţă) şi de ordine a cuvintelor în propoziţii şi fraze, şi unele şi altele considerate mai cu seamă din perspectiva limbii populare.

Gramatica lui Philippide, unică în istoria lingvisticii româneşti prin metodologia adoptată, e scrisă în mod expres pentru specialişti, de aceea ea are mai cu seamă caracterul unei culegeri de exemple, care, în prealabil, presupun, din partea cititorului, cunoştinţe aprofundate de istorie a limbii române. Autorul s-a orientat de la început spre laturile conservatoare ale limbii, spre aspectul popular comun (înţelegîndu-se aici şi: familiar, dialectal, arhaic). Sînt evitate, cu bună ştiinţă, faptele de detaliu, explicaţiile care sînt de presupus la un cititor avizat. Acestea se subînţeleg din înşirarea exemplelor. Autorul e preocupat de caracterul unitar al limbii, înţeles în viziune istorică, deşi normele literare, culte ale limbii moderne nu intră în atenţia lui. Totuşi, e util să arătăm că stilul lui Creangă, în oralitatea lui populară, este exploatat, prin exemple, în chip monografic.

BDD-A1614 © 2013 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:43:25 UTC)